

УДК 94 (477) «1919/1921»: 355.48 (438)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.6.407>

Юрій Котляр*

АРМІЯ УНР І СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ У ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЯХ 1919–1921 РР.: ПОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР

Анотація: У статті зроблено спробу подати характеристику українським регулярним збройним формуванням за доби Української революції, які не змогли захистити її здобутки, а також, виділено ключову роль селянського повстанського руху у захисті державності.

Окремо проаналізовано участь польського політикуму у військово-дипломатичних спробах С. Петлюри забезпечити стабільність УНР в еміграції. Розглянуто польсько-українську політичну угоду 1920 р., її обмежений потенціал і стратегічну залежність української армії від польської військової та фінансової підтримки. Піддано критиці тактичну неузгодженість і дипломатичні компроміси, що призвели до дипломатичної ізоляції уряду УНР.

Особливу увагу приділено організації та перебігу Другого Зимового походу Армії УНР (Листопадового рейду) 1921 р. Висвітлено ключову участь польських структур у підготовці повстання (через діяльність Партизансько-Повстанського Штабу, логістичну підтримку, звільнення інтернованих), а також обмеження цієї участі через політичні зобов'язання Польщі перед радянською Росією після Ризького мирного договору. Окреслено перебіг бойових дій трьох основних угруповань УНР: Подільської, Волинської та Південної (Бессарабської) груп.

Провал Другого Зимового походу став завершальним актом визвольної боротьби 1917–1921 рр., а селянський повстанський рух втратив організовану перспективу.

У статті не лише реконструюються історичні події, а й здійснюється спроба оцінки їхньої геополітичної ваги, зокрема у контексті «Українського щита Європи».

Ключові слова: Україна, Польща, Другий Зимовий похід, військові операції, селянство, повстанський рух, Армія УНР

Вступ. Військова історія України є героїчною і водночас трагічною сторінкою нашого минулого та сучасного. Під час різних етапів українського державотворення: княжого, козацького, революційно-демократичного і сучасного, армія відігравала ключову роль у формуванні та збереженні держави, проте не меншу роль виконував народний фактор (повстанський рух), який по різному проявлявся у критичні періоди історії. Історичні аналогії, пов'язані з відродженням державності, свідчать про те, що армії завжди виростали з народного руху¹.

На території України у 1917–1921 рр. склалася особлива ситуація, коли регулярна армія та народний рух (повстанство) могли діяти окремо, разом, а також переходили один в одного. Також значний вплив на формування українських збройних сил відігравав іноземний

* Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, перший проректор Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2222-3857>; e-mail: K555556k@gmail.com

¹ Котляр Ю.В. Армія і народ у військовій історії України // *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2015. Svazek 1. С. 77.

фактор. Найчастіше, у негативному плані, стимулюючи активний ріст повстанського руху або військового протистояння. Але у певні історичні моменти, існували й винятки. У даному питанні важливо розглянути діяльність польського фактору в контексті діяльності Армії УНР та спроби координації селянського повстанського руху. Тим більше, що хронологічний проміжок 1919-1921 рр. вважається одним з найбільш суперечливих і трагічних моментів в історії українсько-польських взаємовідносин, коли вирішувалася майбутня доля обох народів.

Мета статті – визначити роль польського фактору під час організації Другого Зимового походу Армії УНР та у військовій складовій селянського повстанського руху на території України у 1919-1921 рр.

Огляд літератури. Історіографія польського фактору у повстанському русі та в організації Другого зимового походу Армії УНР не є значною². Але, загалом, проблематика присвячена Листопадовому рейду та селянському повстансько-партизанському активно досліджується українськими істориками. На початку 2000-х рр. було захищено низку дисертацій із вказаної тематики, зокрема, П. Стегнія «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр.»³, Т. Плазової «Український партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920-1921)»⁴ та Я. Файзуліна «Другий Зимовий похід в контексті національно-визвольної боротьби 1917-1921 років»⁵. Серед знакових публікацій слід виділити праці В. Василенка⁶, М. Ковальчука⁷, В. Кучера⁸ та С. Литвина⁹.

Українські дослідники приділили значну увагу вивченню історії останнього героїчного діяння Армії УНР, що перебувала у таборах для інтернованих у Польщі та Румунії – Другого Зимового походу, значно збагативши джерельну базу та відкинувши політично вмотивовані висновки радянської історіографії. Разом з тим, аналіз наукової літератури свідчить, що попри значну історіографію, ще не всі аспекти вказаної проблеми висвітлені достатньо повно, що вказує на актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. 16 січня 1918 р. Центральна Рада УНР затвердила Закон про створення народної армії, організованої за міліційним принципом, з метою

² *Котляр Ю.* Польща – Армія УНР – антибільшовицьке повстанство: реалії 1919-1923 рр. // Polska-Ukraina. Dziedzictwo i współczesność / redaktor: Roman Drozd, Tadeusz Sucharski. Słupsk, 2012. С. 39-44.

³ *Стегній П.А.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Кременчук, 2000. 230 с.

⁴ *Плазова Т.І.* Український партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920-1921): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 – Військова історія. Львів, 2005. 20 с.

⁵ *Файзулін Я.М.* Другий Зимовий похід в контексті національно-визвольної боротьби 1917-1921 років: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 – українознавство. Київ, 2008. 16 с.

⁶ *Василенко В.* Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД. 2008. № 1-2 (30-31). С. 150-154.

⁷ *Ковальчук М.* «На вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу». Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень – жовтень 1921 р.) // Військово-історичний альманах. 2006. № 3. С. 56-66.

⁸ *Кучер В.* Юрій Тютюнник на чолі Листопадового рейду // Воєнна історія. 2011. № 5 (59). С. 32-41.

⁹ *Литвин С.* Воєнно-політичні обставини Другого Зимового походу Армії УНР // Воєнна історія. 2011. № 5 (59). С. 7-23.

захисту держави від зовнішньої агресії. Формування цієї міліції відбувалося на основі територіального поділу – за округами. Було створено окремі кадрові підрозділи, а підготовку особового складу здійснювали військові інструктори. У квітні 1918 р. було прийнято рішення про перехід від міліційної до регулярної армії. Планувалося сформувати 8–10 військових корпусів територіального типу, однак ці задуми так і залишились на папері.

У період гетьманату П. Скоропадського українська армія мала включати 16 корпусів – як піхотних, так і кінних, а також 7 дивізій, три важкогарматні батальйони та ескадрилью бомбардувальної авіації. Для підготовки офіцерського складу розгорталась система військової освіти: було засновано військову академію з трирічною програмою, повітряну школу, чотири кадетські корпуси, а також, окремі школи старшин для піхоти, кінноти, артилерії та технічних служб. Запорізький корпус було реорганізовано в Окрему Запорізьку дивізію, сформовано також Запорізький і Чорноморський Коші чисельністю по 400 козаків кожен. Гетьман ініціював створення Сердюцької дивізії, дивізії Сірожупанників і відновлення у Білій Церкві Окремого загону Січових стрільців. На листопад 1918 р. чисельність регулярної армії УНР (без урахування козацьких формувань) сягала близько 60 тис. вояків.

Утім, і за Директорії УНР створити ефективні Збройні сили України не вдалося. С. Петлюра, який очолював військове управління, не врахував попередніх помилок і, як і раніше, не надавав пріоритету формуванню регулярної армії, зосереджуючись на пошуку зовнішньої підтримки, зокрема, з боку країн Антанти. Більшість збройних формувань Директорії, за винятком підрозділів Українських Січових стрільців під проводом Є. Коновальця, залишались напівпартизанськими за характером.

Після низки поразок уряду Директорії УНР, епіцентр визвольної боротьби перемістився до Західної України. На початку 1919 р. тут було створено Українську Галицьку Армію (УГА) як збройну силу, спрямовану на протидію польській експансії. УГА включала 45 піхотних куренів, 40 артилерійських батарей і кілька сотень кавалеристів. Її озброєння налічувало близько 25 тис. гвинтівок, 150 гармат і приблизно 600 шабель. До складу армії входили також авіаційна сотня й інші допоміжні підрозділи. Уряд Директорії надав УГА шість бронемашин. Наприкінці 1919 р. загальна чисельність Української Галицької Армії разом із тилowymi частинами досягла близько 100 тис. осіб. Військом командували генерали М. Омелянович-Павленко й О. Греков¹⁰.

Отже, у 1917–1921 рр. власне регулярні українські збройні сили були слабкими, недостатньо організованими та не змогли захистити здобутки Української революції. На противагу слабкості та дезорганізованості регулярної армії, повстанський рух висунув низку яскравих і талановитих лідерів. Серед них – Н. Махно, якого військові фахівці вважали одним із найобдарованіших полководців свого часу. Його внесок у розвиток воєнної стратегії, оперативного мистецтва та тактики визнається новаторським. Не менш знаковою постаттю був полковник П. Болбочан, кримський похід якого досі не отримав належної оцінки ні з військової, ні з політичної точки зору. До когорти відомих керівників повстанських формувань належать також отамани Зелений (Д. Терпило), М. Григор'єв, Ю. Тютюнник, Лихо-Бондарук, головний отаман Холодноярської республіки В. Чучупак, очільник Висунської народної республіки Ф. Юхименко та начальник штабу Баштанської

¹⁰ *Котляр Ю.В.* Військова історія України. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 51–56.

республіки П. Тур. Усі вони стали активними учасниками визвольної боротьби на території України. Значущим є те, що саме в Україні уперше в історії європейського воєнного мистецтва було застосовано та розвинено тактику великомасштабної партизанської війни, що суттєво вплинула на перебіг воєнних подій¹¹.

У тій чи іншій мірі, крім регулярної армії та повстанського руху, на ситуацію в Україні впливали і військові формування різних країн. І якщо роль Росії (денікінщина, врангелівщина, білшовики) й Антанти (інтервенти) ми можемо розглядати лише як негативні, проти яких активно діяли повстанські загони, то діяльність Німеччини, Румунії та Польщі була різноманітною, від союзницьких – до ворожих.

Після того як спроба П. Скоропадського стабілізувати українську державність за допомогою Німеччини провалилася, наступний лідер – С. Петлюра вбачав можливість її порятунку за допомогою Польщі. Перша більш-менш серйозна спроба УНР домовитися з Польщею була зроблена у травні 1919 р., коли до Варшави прибув спеціальний посланець уряду УНР Б. Курдиновський, а в Люблині вів розмови у штабі генерала Ю. Галлера полковник Левчук. Українські посланці вели переговори із застереженням, що вони мають повноваження лише від Наддніпрянської України.

Під час укладання домовленостей з прем'єр-міністром і міністром закордонних справ Польщі І. Падеревським, уповноважений представник УНР Б. Курдиновський заявив, що не має мандату для ведення переговорів щодо статусу Східної Галичини, але водночас не заперечує можливого входження цього регіону до складу Польщі. Окрім того, текст угоди містив положення, яке суттєво обмежувало дипломатичну суб'єктність УНР: згідно з ним, Україна зобов'язувалася не здійснювати жодних дипломатичних кроків без попереднього погодження з польською стороною. Через наявність таких умов, уже за два дні після підписання, уряд УНР офіційно відмовився від визнання цієї угоди.

У липні 1919 р. до С. Петлюри прибув особистий представник Ю. Пілсудського з посланням про готовність відновити переговори. Унаслідок цього до Варшави вирушила нова українська делегація очолювана П. Пилипчуком. Перемовини завершилися підписанням 1 вересня 1919 р. перемир'ям між УНР і Польщею. Проте й ця угода була невдовзі скасована, оскільки українські представники знову перевищили межі наданих їм повноважень.

5 березня 1920 р. в одному з варшавських ресторанів «Полонія» під час офіційного бенкету один із впливових польських політичних діячів І. Дашинський висловив тезу, що згодом набула значного поширення: «...В історії читаємо, що не раз і не два лилася зовсім непотрібно польська і українська кров у боротьбі між собою, а ця боротьба знесила обидва народи і довела до втрати самостійності України і Польщі перед сильнішими ворогами, які тільки чекали нашого знесилення, щоб накинути на вас і на нас ярмо неволі, тяжкі кайдани гніту. Але зараз Польща стає на шлях нового порозуміння з Україною, і я урочисто заявляю, що на мою думку, не може бути вільної Польщі без вільної України і вільної України без вільної Польщі»¹².

¹¹ *Котляр Ю.В.* Повстанський рух селян у військовій історії України: до постановки проблеми // *Воєнна історія.* 2004. № 1-3. С. 40-44.

¹² *Колянчук О.* Симон Петлюра і українсько-польські відносини – Армія УНР у польських таборах (1920-1924 рр.) // *Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі.* Париж, 1999. Ч. 62. С. 23.

21 квітня 1920 р. було підписано політичний договір між Україною та Польщею, який стверджував, що «Польська Республіка визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки з головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі як верховну владу Української Народної Республіки»¹³. Хоча формулювання українсько-польського політичного договору звучали урочисто та багатообіцяюче, їхнє фактичне значення було досить обмеженим. На момент підписання війська С. Петлюри зазнали поразки, а їх залишки, як і сам Головний Отаман, змушені були шукати притулку на території Польщі, фактично опинившись у повній політичній і військовій залежності від польського уряду. Показовим є випадок під час переговорного процесу: після прояву непоступливості з боку С. Петлюри польська влада затримала його разом з кількома міністрами на одну добу.

Друга стаття підписаної угоди визначала лінію кордону між Польською Республікою та УНР, при цьому Східна Галичина залишалася за Польщею. 24 квітня до політичного договору була додана військова конвенція. Існують збережені проекти економічних домовленостей, які, однак, так і не були реалізовані. Їхній зміст свідчив про прагнення Польщі до повного економічного контролю над Україною та розгляду останньої як об'єкта для інвестиційної та фінансової експансії¹⁴.

Польсько-український договір викликав жваву реакцію в обох країнах. Подав у відставку прем'єр-міністр УНР І. Мазепа. Висловили незгоду також Є. Петрушевич, М. Грушевський, В. Винниченко. Розділилися і думки поляків. Проурядова преса з варшавським «Кур'єром поранним» і «Кур'єром польським» оцінювала угоду з УНР як «акт польського розуміння становища», що відповідає польським історичним традиціям, а також гарантує захист Польщі зі сходу. Найбільш різко виступило праве крило. Політику Ю. Пілсудського було визнано за «повну азарту і ризику», «неясну і непевну щодо цілей», таку, що ослаблює позицію Польщі на Заході¹⁵.

25 квітня 1920 р. під керівництвом Ю. Пілсудського розпочався наступ польських військ. Збройною метою цієї операції був розгром Червоної армії, а політичною – утворення української держави, яка б залишалася в економічній залежності від Польщі. Проте жодна з поставлених цілей досягнута не була. Київська кампанія, замість очікуваного стратегічного успіху, зрештою спричинила кризу, яка поставила під загрозу саме існування польської державності. За задумом Ю. Пілсудського, важливу роль у боротьбі з більшовиками мали відігравати збройні формування УНР під проводом С. Петлюри. Планувалося, що після входу польських та українських військ на територію УСРР, ці сили будуть поповнюватися добровольцями з-поміж антибільшовицьких повстанців, які на той час діяли по всій Україні. Утім, ці розрахунки не справдилися – повстанські загони не виявили єдності, діяли автономно та часто не координували своїх дій із польсько-петлюрівським командуванням, іноді навіть виявляючи ворожість до нього.

Паралельно з воєнною кампанією, польська сторона розпочала таємні переговори з радянською Росією, у ході яких визнавала радянську Україну як легітимну сторону.

¹³ Гарліцкі А. Дивна війна 1920 р. // Всесвіт. 1991. № 3. С. 159.

¹⁴ Котляр Ю.В. Польський фактор у повстанській боротьбі 1920-1921 рр. // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2-х т. Т. 1. Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. (Серія «Україна: історія і сучасність»). Випуск 4). С. 281.

¹⁵ Гарліцкі А. Дивна війна 1920 р.... С. 160.

12 жовтня 1920 р. між Польщею та радянською Росією було укладено перемир'я. Через кілька днів, 18 жовтня, Ю. Пілсудський видав наказ, в якому висловив вдячність Армії УНР за участь у спільній боротьбі проти більшовиків. У тексті цього документу, зокрема, зазначалося: «...Від імені польської армії вітаю армію Української Народної Республіки, яка відроджена і зміцнена, ставить собі нові завдання, від яких може залежати майбутнє Європи. Наша армія пам'ятає криваві битви, в яких незмінно брало участь українське військо, як у дні звитяги, так і в години випробувань. Спільно пролита кров і могили героїв заклали наріжний камінь для взаєморозуміння й успіху двох народів. Нині, після двох років важкої боротьби з варварським нападником, я прощаюся з прекрасними військами Української Народної Республіки й стверджую, що в найтяжчі хвилини, в нерівних боях вони високо несли свій прапор, на якому виписане гасло «За Нашу і Вашу Свободу!», що є символом віри кожного чесного вояка»¹⁶.

Підписання миру між Польщею та радянською Росією не призвело до істотних змін у підходах польської політичної еліти до українського питання. Польська доктрина залишалася непослідовною та суперечливою, що відображало внутрішню нестабільність позицій у керівництві країни. Водночас Варшава прагнула зберегти за собою право впливу на діяльність керівного центру УНР, що залишався у вигнанні. Зокрема, польська сторона сприяла створенню координаційно-керівних структур загальноукраїнського руху спротиву, які мали функціонувати на території радянської України, а також підтримувала розвідувальні та диверсійні дії, спрямовані проти більшовицької влади. На польській території продовжували офіційно діяти установи уряду УНР, а також військові організації, до яких входили інтерновані частини Армії УНР.

Однак, на практиці польський уряд не виконував взятих на себе зобов'язань щодо фінансової підтримки, матеріально-технічного забезпечення українських військ, а також дипломатичного лобювання інтересів УНР на міжнародному рівні. Показовим прикладом стала затримка польською стороною на правобережжі річки Збруч залізничних ешелонів із постачанням, призначеним для українських збройних сил¹⁷.

Більшовицький Західний фронт регулярно поповнювався присланими з Росії військами. Лише у червні 1920 р. прибуло з інших фронтів понад 40 тис. бійців. Чисельність же армії УНР на жовтень 1920 р. сягала близько 35 тис. козаків, хоча генерал-поручник О. Удовиченко назвав меншу цифру – 20 тис. і численні повстанці¹⁸.

У січні 1921 р. при Головній Команді військ УНР заснували Партизансько-Повстанський Штаб, завданням якого було підготувати загальне повстання в Україні проти окупаційного московсько-більшовицького режиму. Справу підготовки до походу в Україну С. Петлюра доручив генерал-хорунжому Ю. Тютюннику. Підготовка рейду здійснювалась у координації з II Відділом Генерального штабу Польського Війська. Поляки, зокрема: погодилися на організацію Головного Повстанського штабу у Львові; зобов'язалися постачати необхідні засоби для штабу та його станиць, через які переходитимуть посланці в Україну; дозволяли використовувати інтернованих старшин і козаків як посланців в

¹⁶ Колянчук О. Симон Петлюра і українсько-польські відносини – Армія УНР у польських таборих... С. 24.

¹⁷ Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. Львів: Світ, 2000. С. 55.

¹⁸ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Printed by The New Pathway, 1954. С. 155.

Україну; обіцяли видавати документи на безкоштовний переїзд залізницею для службовців Штабу. Одночасно поляки випустили 2000 інтернованих старшин і козаків, які на добровільній основі погодилися повернутися до України для продовження боротьби з більшовиками¹⁹.

Отже, польський фактор можна вважати ключовим в організації Другого Зимового походу Армії УНР (Листопадовий рейд) у жовтні-грудні 1921 р., метою якого було підняти збройний повстанський рух проти більшовицької влади та відновити українську державність.

Першою до активних дій у межах Другого Зимового походу приступила Подільська група під командуванням підполковника Палія. 25 жовтня 1921 р. вона перетнула радянський кордон у районі Гусятин та розпочала 1500-кілометровий рейд по зайнятій ворогом території. Її маршрут пролягав через Проскурівський, Летичівський і Любарський повіти, далі – на північ до Житомирського та Коростенського повітів, а звідти – у південно-східному напрямку до міста Малин і села Бородянка. Втім, спроба з'єднатися з Волинською групою для проведення спільних операцій зазнала невдачі. Обидва з'єднання, нічого не знаючи одне про одного, вступили в бій з більшовицькими частинами під селом Леонівка, але з різних боків, так і не досягнувши координації. Цей неузгоджений момент мав важкі наслідки, особливо для Волинської групи.

17 листопада Подільська група дісталась околиць Києва – сіл Гута Катюжанська та Вахівка, однак через ускладнення ситуації змушена була відступити на захід і 6 грудня 1921 р. перейшла польський кордон, подолавши в цілому близько 700 кілометрів. Протягом усього походу вона вела запеклі бої, брала червоноармійців у полон, знищувала прикордонні підрозділи та здобула низку тактичних перемог. У бойових діях її підтримували загони отаманів Струка, Орлика й Антончика. Командування високо оцінило дії Подільської групи, визнавши рейд винятковим за своєю відвагою та стратегічною складністю.

Натомість Південна (Бессарабська) група не змогла виконати поставлене завдання. Її метою було відвернути увагу радянських військ від основного ударного угруповання під командуванням Ю. Тютюнника, а також мобілізувати селян на повстання. Проте, через низький рівень організації, слабку конспірацію та неузгодженість дій у повстанських районах, командування цієї групи не змогло своєчасно розпочати наступ. Лише 17-18 листопада 1921 р. її загони перетнули румунський кордон і, наблизившись до Тирасполя, зіштовхнулися з чисельно-переважаючими силами противника. Після кількох днів виснажливих боїв, зазнавши значних втрат, група відступила на територію Румунії.

Окремим елементом операції був повстанський загін генерала В. Нельговського, який ще у ніч із 19 на 20 вересня 1921 р. проник на територію України. Його завданням було налагодити контакт між Волинською групою Ю. Тютюнника та місцевими повстанськими формуваннями на Волині. Однак дії загону ускладнились через постійну загрозу з боку радянських військ, зокрема через діяльність ворожого агента, впровадженого у підрозділ. У результаті загін втратив зв'язок зі штабом і, зазнавши великих втрат, змушений був відступити за кордон.

¹⁹ Котляр Ю. Польща – Армія УНР – антибільшовицьке повстанство: реалії 1919-1923 рр.... С. 41.

Самостійно діяв також загін Гопанчука, який мав завдання встановити контакти з окремими повстанськими формуваннями й організувати селянський опір. Загін подолав значну відстань: пройшов через Шепетівку, Слауту, Полонне та Брусилів і 24 листопада досяг села Гурівщина, що за 25 км від Києва, маючи намір з'єднатися з основними силами²⁰.

Головне ударне угруповання – Волинська група під командуванням Ю. Тютюнника – розпочало рейд у ніч на 4 листопада 1921 р., перетнувши кордон. Уже 7 листопада їй вдалося здобути місто Коростень, проте утримати його не вдалося через наступ переважаючих сил більшовиків. Після цього група здійснила маневр: відступила на північ до Дідковичів, згодом повернула на південь у напрямку Радомишля, а далі – на північний схід, у Київському напрямку. Усі стратегічно важливі пункти на маршруті були вже зайняті ворогом. За свідченнями учасників рейду, польова ситуація була вкрай напруженою: «Не було дня, майже не було години, щоб не було бою. Якщо не більші маневрові бої з частинами Червоної армії, то дрібні сутички з окремими відділами чону, чека, міліції»²¹.

Більшовицьке командування кинуло проти Волинської групи двотисячну дивізію Г. Котовського. Втративши надію об'єднатися з Подільською групою Палія та не відшукавши загону В. Нельговського, Ю. Тютюнник, виключаючи можливість дальшого руху вглиб України, вирішив повернути назад до кордону. Було неможливо відірватися від кінноти ворога, а до того ж у кожному селі були червоні підрозділи і треба було пробивати собі шлях з боями. Як згадував Р. Сушко: «План, рішучість, хоробрість, консеквентність – все було, але був масово міцніший ворог, а що найголовніше – він вже чекав на нас. Постійний ворожий натиск, безперестанні бої без сну і відпочинку, голод, сильні морози, бездоріжжя, перевтома виснажували напівроздягнуте, майже беззбройне українське військо. Лише фанатична віра в боротьбі за волю допомагала переносити ці нелюдські умови»²².

17 листопада 1921 р. під селом Малі Міньки, поблизу містечка Базар, Волинська група Армії УНР потрапила в оточення. У ході запеклого бою, який став останнім зіткненням для повстанської армії, загинуло понад 400 вояків, ще понад 500 були захоплені у полон. З них 359 осіб більшовицька влада стратила. Життя, на деякий час, зберегли лише близько ста колишніх бійців Червоної армії, яких направили до Києва на допити в Особливий відділ ВУЧК. Більшість із них загинула вже у неволі – під час катувань у слідчих ізоляторах або була розстріляна.

Однак, не всі учасники Другого Зимового походу загинули під Базаром. Частині Волинської штабної групи – загалом до 120 осіб – вдалося вирватися з оточення. Очолювана Ю. Тютюнником, група разом з пораненими 20 листопада 1921 р. зуміла перетнути польський кордон.

Частина учасників рейду залишилася на території України та продовжила боротьбу у формі партизанської війни. Так, у 1922 р. в селі Дідковичі, за 30 км від Базару, один із уцілілих – О. Петрик – за підтримки місцевих жителів створив Волинську повстанську армію. Бійці цієї формації встановили зв'язок із селянами села Троща, спільно плануючи

²⁰ Литвин С. Другий Зимовий похід Армії Української Народної Республіки // Воєнна історія. 2002. № 5-6. URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_02_10.htm

²¹ Штілінський О. Базар (1921 р. – 1931 р.) // За державність. 1932. № 3. С. 127.

²² Сушко Р. Базар: могила 359 героїв // Літопис Червоної Калини. 1930. № 4. С. 104-123.

збройне повстання. Однак, у жовтні того ж року члени угруповання були викриті та заарештовані органами ВУЧК. Лише нечисленним вдалося уникнути розправи, зокрема й самому О. Петрику, який зміг дістатися польського кордону²³.

Під час Другого Зимового походу у багатьох місцях, зокрема Волинь і Київська губернія, активізувався селянський повстанський рух. На думку українських істориків Я. Файзуліна та В. Скальського протягом 1921 р. в Україні діяло 464 місцевих і мігруючих партизанських загонів, у лавах яких перебувало близько 40 тис. осіб, що свідчило про масштабність повстанського руху²⁴.

Отже, Другий Зимовий похід завершився трагічно та не виправдав покладених на нього сподівань. Спроба ініціювати загальноукраїнське збройне повстання з метою повалення більшовицького режиму зазнала невдачі. Походу не вдалося досягти стратегічної мети внаслідок комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників.

До зовнішньополітичних причин слід віднести, насамперед, невиконання Польщею своїх зобов'язань щодо всебічної підтримки українського повстанського центру. Надана Польщею допомога – у вигляді зброї та фінансів – виявилася недостатньою та несистемною. Це пояснювалося, з одного боку, обмеженнями, накладеними Ризьким мирним договором між Польщею та радянською Росією, а з іншого – складною внутрішньополітичною ситуацією у самій Польщі, де точилася боротьба між різними політичними угрупованнями.

До внутрішніх чинників поразки варто віднести послаблення селянського повстанського руху, що було спричинене новою економічною політикою, запровадженою більшовицьким урядом, а також амністією, яку він проголосив. Ці кроки зменшили підтримку повстанського руху з боку широких селянських мас. Потік добровольців до повстанських загонів був мізерним. Тим часом Червона армія мала суттєву перевагу як у живій силі, так і в технічному забезпеченні, що істотно вплинуло на хід кампанії.

Деякі аспекти поразки залишаються донині не до кінця з'ясованими. Зокрема, викликає дискусію питання, чому неодноразово відкладався початок рейду, і хто саме був відповідальний за це – польська сторона чи керівництво УНР. У дослідженнях частіше покладають вину на поляків, хоча іноді згадується і позиція Ю. Тютюнника або С. Петлюри. Непослідовність дій польської влади, ймовірно, була наслідком гострої політичної боротьби всередині країни. Невизначеною залишається й ситуація з матеріально-технічним забезпеченням українських військ: існують версії як про свідоме блокування з боку окремих польських кіл, так і про внутрішні інтриги у вищому керівництві УНР.

Другий Зимовий похід став фінальним етапом Української революції 1917-1921 рр. – останньою героїчною спробою збройного захисту української державності. Попри його поразку, подія набула символічного значення: вона надихала наступні покоління борців за незалежність у 20 ст. та засвідчила незламність прагнення до національного визволення²⁵.

Про історичну роль Армії УНР і селянського повстанського руху, у свій час написав

²³ Героїчний акорд: Інформаційні матеріали Українського інституту національної пам'яті до 100-річчя Другого Зимового походу і завершення збройної боротьби Армії УНР за українську державність. 17.11.2021 / Олена Охрімчук, Ганна Байкєніч // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://cutt.ly/8tg3tXQM>

²⁴ Файзулін Я., Скальський В. Перелогі Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР. Київ: Вид-во імені Олени Телігі, 2008. С. 13.

²⁵ Героїчний акорд: Інформаційні матеріали Українського інституту національної пам'яті...

генерал-поручник армії УНР О. Удовиченко: «Ніхто не розумів, що Українська Армія з 1917 до 1921 р. стримувала московську червону армію від походу на Захід і тим рятувала Європу від червоної большевицької навали»²⁶.

Слова генерала О. Удовиченка є підтвердженням концепції «Українського щита Європи», згідно якого «на заваді експорту Світової революції до Європи став масовий український повстанський рух, який знекровив більшовицькі війська і не дав їм можливість рухатися на захід»²⁷.

Висновки. У 1919–1921 рр. Польща зіграла суттєву роль у розгортанні повстанської боротьби на території України і в організації Другого Зимового походу. Проте не слід ідеалізувати допомогу офіційних кіл Польщі українському національному рухові. Польщі на той час була потрібна не вільна, незалежна Україна, а буферна держава – противага радянській Росії, від якої йшла постійна загроза. Польська політична еліта українську проблему розглядала крізь призму польської присутності на українській землі, що, у свою чергу, стало чи не найголовнішою перешкодою на шляху до згоди та порозуміння між державами. Саме з такої точки зору і слід розглядати відносини Польщі й України у контексті повстанської боротьби.

Армія УНР і селянський повстанський рух, попри різний характер та організаційну природу, були ключовими силами боротьби за українську державність у 1919–1921 рр. Їхня взаємодія, а подекуди й конфліктність, визначали обличчя військової кампанії цього періоду. Польський фактор суттєво вплинув на перебіг військово-політичних подій в Україні. Польща виступала не стільки союзником УНР, скільки прагматичним гравцем, що використовував український чинник для зміцнення власної позиції у регіоні. Домовленості з урядом С. Петлюри були ситуативними, тимчасовими й обмеженими.

Другий Зимовий похід Армії УНР (Листопадовий рейд) 1921 р. став останньою спробою відновити українську державність збройним шляхом. Польська допомога в організації походу мала вирішальне значення, однак обмеження, накладені Ризьким миром, і внутрішні суперечності у польському політикумі, не дозволили реалізувати її повною мірою. Селянський повстанський рух, хоч і залишався масовим за чисельністю, не зміг консолідуватися навколо єдиного центру й узгодити свої дії з Армією УНР. Відсутність загального командування, ресурсів і зовнішньої підтримки значно зменшила ефективність спротиву. Поразка Другого Зимового походу зумовила остаточну деморалізацію українського збройного руху на території УСРР. Вона засвідчила вичерпаність можливостей відкритої військової боротьби за незалежність у 1920-х рр. та переорієнтацію залишків визвольного руху на підпільну та партизанську діяльність.

Досвід 1919–1921 рр. свідчить про те, що відсутність реального зовнішньополітичного союзника та внутрішня дезінтеграція національного руху стали вирішальними чинниками поразки української визвольної боротьби. Співпраця з Польщею виявилася тимчасовим і неоднозначним етапом, який, зрештою, не змінив долі УНР.

²⁶ Удовиченко О. Україна у війні за державність... С. 166.

²⁷ Kotlyar Y., Lyman M. Ukrainian Shield in Defense of European Civilization: Chronology and Periodization // Eminak. 2023. № 3 (43). P. 267. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).669](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).669)

Yuriy Kotlyar

The UNR Army and the Peasant Insurgent Movement in Military Operations, 1919-1921: The Polish Factor

Abstract: This article attempts to characterize the regular Ukrainian armed formations during the Ukrainian Revolution, which ultimately failed to protect its achievements. At the same time, it highlights the key role of the peasant insurgent movement in defending Ukrainian statehood.

The article separately analyzes the involvement of Polish political actors in the military-diplomatic efforts of Symon Petliura to ensure the stability of the UNR in exile. It examines the 1920 Polish-Ukrainian political agreement, its limited potential, and the strategic dependence of the Ukrainian army on Polish military and financial support. The article also critiques the tactical incoherence and diplomatic compromises that led to the diplomatic isolation of the UNR government.

Special attention is given to the organization and course of the Second Winter Campaign of the UNR Army (November Raid) in 1921. The article highlights the significant role of Polish structures in preparing the uprising (through the activities of the Partisan-Insurgent Staff, logistical support, and the release of interned soldiers), as well as the limitations of this involvement due to Poland's political obligations to Soviet Russia after the Treaty of Riga. The military operations of the three main UNR army groups – Podillia, Volhynia, and Southern (Bessarabian) – are outlined. The article provides a detailed account of the tragic defeat near Bazar, the execution of captured soldiers, and localized insurgent actions in 1922.

The conclusion emphasizes the ambivalent and often contradictory role of the Polish factor in the Ukrainian partisan-insurgent struggle. Poland, which aimed to create a buffer zone between itself and Soviet Russia, only partially supported the UNR, lacking a strategic interest in the creation of an independent, strong Ukraine. The failure of the Second Winter Campaign marked the final act of the national liberation struggle of 1917-1921, and the peasant insurgent movement lost its organized prospects.

The article not only reconstructs historical events but also attempts to assess their geopolitical significance, particularly in the context of the 'Ukrainian Shield of Europe'. The study underscores that, although the UNR's military efforts did not succeed, they significantly impeded the spread of Bolshevism to the West.

Keywords: Ukraine, Poland, Second Winter Campaign, military operations, peasantry, insurgent movement, UNR Army